

مروری بر پیشران‌های اخلاق در سیره امام رضا علیه السلام*

طاهره رحیم پور ازغدی^۱

چکیده

در نگرش شیعی، امامان معصوم علیهم السلام به عنوان جانشینان بر حق پیامبر صلی الله علیه و آله، مرجع اصلی هدایت در عرصه‌های معرفتی محسوب می‌شوند. لذا بازخوانی سنت‌های معصومین علیهم السلام با هدف ارائه الگویی کاربردی برای جامعه معاصر ضروری می‌نماید. در این میان دستیابی به سبک تربیتی امام رضا علیه السلام با توجه به اثربخشی بی‌نظیر امام علی رضم جغرافیای خراسان بزرگ و تنگناهای سیاسی، در پرورش و هدایت اقشار مختلف مردم، قابلیت پاسخگویی به نیازهای تربیتی امروز را دارد. اکنون این سؤال مطرح است که امام با به کارگیری کدام روش‌ها و ابزارها در پیشبرد ارزش‌های اخلاقی توفیق یافته است!

این پژوهش، با شیوه اسنادی-تحلیلی به تبیین پیشران‌های تربیتی در سیره حضرت می‌پردازد. روشن است که با کمک این پیشران‌ها می‌توان وضعیت موجود را به سمت شرایط مطلوب تغییر داده و حرکت را با شتاب بیشتری ادامه داد. پیشران‌ها در مقوله تربیت، از سنخ روش یا ابزارند و روند آن را تسهیل می‌کنند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد: نهادهای نهادینه کردن فضایل اخلاقی و پیشگیری از بروز رذایل یکی از اهداف امام در تربیت اخلاقی بوده که در این میان، تثبیت خلق و خوی حسنه، از مهمترین روش‌های ایشان می‌باشد. همچنین حضرت برای درونی کردن این ارزش‌ها از ابزارهایی مانند به کارگیری احساسات و محبت بی‌شائبه بهره جسته‌اند.

کلید واژگان: سیره رضوی، تربیت اخلاقی، پیشران، فضایل.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳- تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۸ / مقاله ترویجی

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران / rahimpoor@um.ac.ir

مقدمه

گزاره‌های بی‌شماری در میراث علمی ائمه علیهم‌السلام در حوزه مسائل تربیتی وجود دارد اما در این بین معارف رضوی از موقعیت منحصر به فردی برخوردار است. زیرا دوران حیات امام با نهضت ترجمه آثار بیگانگان و بروز جریان‌های انحرافی مانند واقفیه، معتزله و مرجئه مقارن بود (مشکور، ۱۳۶۹، ۸۹) که سختی و ناهمواری مضاعفی را در حوزه تربیت و هدایت مردم، به دنبال داشت. با این اوصاف، امام در دوره سه ساله ولایتعهدی خود توفیق یافت، شبکه وسیعی را با وجود قومیت‌ها، لهجه‌ها و فرهنگ‌های مختلف بنا کند. ایشان با هدف گسترش این ارتباطات از موقعیت جغرافیایی مرو به خوبی بهره برد و در دوره کوتاه اقامت خود در این شهر، به مناطق مختلف، سفر کرده و با شیعیان و دوستان خود دیدار نمود (حکیم آراء، ۱۳۸۴، ۱۰/۲۲۸). مهمتر آن که ایشان به جای ترجمه کلام مخاطب، به زبان آنان تکلم می‌کرد که این قابلیت، ارتباط مستقیم با مرتبی را در پی داشت. امام در اهمیت همدلی و هم‌زبانی با مردم، به مأمون عباسی تأکید می‌کرد که «کَلِمَ النَّاسِ بِمَا يَعْرِفُونَ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۸۳/۱).

بی‌گمان تربیت در کنار تأثیر در روندهای فرهنگ‌ساز یک جامعه، می‌تواند در قالب سلاحی نرم، هویت و ماهیت یک ملت را نیز تخریب نماید. همان‌طور که امروز در ایران شاهد هجمه‌های فرهنگی دشمنان اسلام و در نتیجه تکرر مدل‌ها و روش‌های تربیتی و سرگردانی نسل جوان هستیم از این رو تبیین نظامی جامع براساس مکتب تربیت اسلامی ضرورتی دوچندان دارد.

از آنجا که در سیره امامان به ویژه امام رضا علیه‌السلام به مباحث اخلاقی توجه خاص شده است لذا تحقیق پیش‌رو، در پی پاسخ به این پرسش است که امام رضا علیه‌السلام در حوزه پرورش اخلاق از چه روش و ابزاری بهره جسته است؟

بدین منظور، سنت‌های گفتاری و رفتاری امام، با روش تحلیل محتوا بررسی و تبیین می‌گردد.

تاکنون کتب فراوانی در خصوص تربیت اسلامی منتشر شده که برخی مانند «روش‌های تربیتی اسلام» به قلم علیرضا اعرافی و «نگاهی دوباره به تربیت اسلامی» نوشته خسرو باقری به طور کلی به مباحث تربیت دینی پرداخته‌اند و تعدادی مثل مجموعه هشت جلدی «سبک زندگی رضوی» از محمد تقی فعالی، سبک زندگی دینی امام را ارائه نموده است.

در مورد شخصیت علمی و فرهنگی امام نیز مقالاتی نوشته شده است. ثریا قطبی و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا (ع) با تکیه بر مسند الامام الرضا (ع)» فقط به روش‌های آموزشی پرداخته است. موسلی و دیگران (۱۳۹۴) در پژوهش «مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی در احادیث امام رضا (ع)» نیز مؤلفه‌های تربیتی را بر اساس آثار ملاصدرا، تبیین نموده است. قاسمی (۱۴۰۱) در مقاله «بررسی اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در روایات امام رضا (ع)» روایات مربوط به روش‌های تربیت اخلاقی را بیان نموده است. نجفی و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله «روش‌های تربیت اخلاقی در سیره رضوی» به چهار روش تربیتی امام مانند زمینه‌سازی و بصیرت اخلاقی اشاره کرده اما به ابزارها نپرداخته است. در نتیجه تاکنون، اثری پیرامون پیشران‌های اخلاقی در سیره تربیتی رضوی نگاشته نشده است.

۱. چهارچوب مفهومی

۱.۱. پیشران

«پیشران» به عواملی گفته می‌شود که می‌تواند با تأثیر بر روندها و رویدادها در هر برنامه یا فرآیند تغییراتی ایجاد کند که موجب تمایز آن رویداد با وقایع و پدیده‌های

دیگر شود (حدادعادل، واژه‌های مصوب فرهنگستان، ذیل پیشران). به عبارت دیگر پیشران‌ها عناصری هستند که باعث تغییر مسیر در یک طرح یا نقشه به سوی هدف مطلوب می‌گردند.

۲.۱. تربیت

«تربیت» در زبان فارسی در معانی پروراندن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن یا پروردن کودک تا بالغ شدن به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۳۸، ۱۴/۵۵۰؛ عمید، ۱۳۸۱، ۴۲۵). این واژه در زبان عربی مصدر باب تفعیل از ماده «ربو»، به معنای رشد دادن یا وسیله رشد را فراهم نمودن است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۴/۳۰۵؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۳۴۰)، به عبارت دیگر تربیت رشد کمی و کیفی را شامل می‌شود (صانعی، ۱۳۷۵، ۱۲-۱۱).
غزالی معتقد است: «فن تربیت کنش و واکنشی است مهرآمیز، بخردانه با روندی آهسته، پیوسته و بالنده که در آن کسی که فرهیخته است (مربی) رسالت دارد برای فرهیزش و نیک‌بختی و روی هم رفته سود معنوی و مادی کسی دیگر (مربی) در پی برانگیختن و پروراندن هماهنگ و همه سویه همه نهادهای خدا آفرید او برآید. این فرایند مقدس، حق و نیاز فطری و طبیعی همگان است و اعمال درست آن همراهی با آفرینش آدمی است و در نهایت به سود جمع نیز می‌باشد» (رفیعی، ۱۳۸۱، ۹۸/۳).

بررسی مفاهیم تربیت، نتیجه می‌دهد که تدریجی بودن و دستیابی به کمال مطلوب وجه مشترک این فرآیند است (امینی، ۱۳۷۲، ۱۲؛ اعرافی، ۱۳۸۷، ۲۸/۱).
البته ناگفته پیداست با توجه به چندبعدی بودن شخصیت انسان، تربیت او نیز ابعاد متفاوت جسمی، عقلی، عاطفی، اخلاقی و دینی و... دارد. پس در تربیت باید به رشد همه‌جانبه و متوازن شخص فراگیر توجه داشت و از پروراندن‌های تک‌سویه و

چندسویه دوری جست؛ چرا که نگرش محدود، آدمی را به هدف نهایی یعنی قرب به خداوند نخواهد رساند.

۱.۳. اخلاق

«اخلاق» از ریشه خلق به معنای «سجیه»، به ویژگی‌های باطنی و نفسانی انسان اطلاق می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۸۷/۱۰). طریحی «خلق» را کیفیت و ویژگی نفسانی می‌داند که با وجود آن، فرد، کارها را به راحتی انجام می‌دهد (طریحی، ۱۴۱۶، ۱۵۷/۷). بنابراین در علم اخلاق دو هدف اصلی یعنی تبیین مصادیق صفات نیکو و زشت و نیز بیان چگونگی اتصاف به صفات خوب و دور ماندن از صفات بد، مد نظر است. حضرت علی علیه السلام در این رابطه فرمودند: «كُنْ مُتَّصِفًا بِالْفَضَائِلِ مُتَّبِرًا مِنَ الرِّذَائِلِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ۵۲۹).

۱.۴. تربیت اخلاقی

درباره تربیت اخلاقی تعاریف مختلفی وجود دارد اما به طور کلی می‌توان «چگونگی به کارگیری و پرورش قوای درونی برای توسعه و تثبیت صفات و رفتارهای پسندیده اخلاقی، نیل به فضایل عالی اخلاقی و دوری از رذیلت‌ها» را تربیت اخلاقی نامید (دیلمی، ۱۳۹۱، ۲۰). تربیت اخلاقی، فعالیتی تدریجی، منظم و هدفدار می‌باشد (فیروزمهر، ۱۳۹۳، ۲۵). به بیان دیگر، تربیت اخلاقی فرایند درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی و شکل‌گیری شخصیت بر اساس ویژگی‌های انسان کامل است. این نوع تربیت مسیر گذار از وضعیت موجود به سوی قلّه کمال را می‌گشاید و آدمی را چنان راه می‌برد تا سیمای آرمانی انسان اخلاقی را در لوح وجود خویش نقش کند. پس اخلاق، مقصد و غایت حرکت انسان را می‌نمایاند و تربیت اخلاقی قواعد حرکت انسان را به سوی هدف نشان می‌دهد (علیزاده، ۱۳۹۴، ۲۳).

به نظر می‌رسد اخلاق، پرسش از ماهیت ارزش‌ها و تربیت، پرسش از کیفیت دستیابی به آن‌ها را پاسخ می‌دهد؛ یعنی دانش اخلاق بیان‌کننده صفات خوب و بد است و تربیت اخلاقی چگونگی ساختن این صفات را بیان می‌کند.

۲. سبک تربیتی امام رضا علیه السلام

خوب است پیش از تبیین روش‌های تربیتی امام رضا علیه السلام، آشنایی مختصر با شخصیت اخلاقی ایشان در بعد فردی، اجتماعی و خانوادگی ارائه گردد. در حوزه اخلاق فردی، بخشندگی، کرامت نفس و برخورداری از ثبات شخصیت، امام را به چهره‌ای قابل اعتماد و مردمی مبدل کرده بود که حتی پذیرش ولایتعهدی، کوچک‌ترین خللی در این موقعیت ایجاد نکرد. ایشان علی‌رغم بهره‌مندی از تمام امکانات مادی و منصب بالای حکومتی و منزلت اجتماعی، زیست مردمی خود را تغییری نداد (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱۷۸/۲). امام برخلاف رجال درباری، محافظ شخصی نداشت. مردم راحت و بدون مانع به خانه ایشان می‌آمدند، در کنارشان می‌نشستند و با ایشان گفتگو می‌کردند (قائمی، ۱۳۷۸، ۳۹). سیره امام در حوزه اخلاق اجتماعی مبتنی بر محبتی خردمندانه بود چنان که در نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «التودد الی الناس نصف العقل»؛ مهربانی با مردم نیمی از خردمندی است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ۴۴۳). پذیرایی شایسته از مهمانان (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۲۲۶/۱۲)، یاری ضعیفان (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۳۹/۷۵)، توجه به زبردستان و گرامیداشت شخصیت و حقوق آنان (بحرانی، ۱۴۰۶، ۴۷۲/۴)، عیادت بیماران و دعا برای آنان (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۲/۴۹)، تنها بخشی از نمودهای اخلاق اجتماعی حضرت رضا علیه السلام می‌باشد. ذکر این روایت در رابطه با اخلاق خانوادگی امام، گویا و بسنده است که «بهترین مردم از نظر ایمان، خوش اخلاق‌ترین آن‌ها و نرمخوترین با خانواده است و

من با خانواده‌ام نرمخوتر از شما هستم» (علی بن موسی، صحیفه الامام الرضا، ۱۴۰۶، ۶۷، ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲/۱۳۸).

امام به دیدار خویشاوندان تأکید کرده و می‌فرماید: «هر کس خوشحال و مسرور می‌شود که عمرش طولانی شود و مرگش به تأخیر افتد و روزی‌اش افزون گردد، پس صلوات‌رحم به جای آورد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲/۴۴).

۲. ۱. جایگاه اخلاق در نگاه امام رضا (ع)

در نگرش اسلامی، اخلاق نقش مهمی در حیات دنیوی و اخروی انسان دارد. امام در این مورد می‌فرماید: «بر شما باد به حسن خلق؛ زیرا حسن خلق ناگزیر در بهشت است و از سوء خلق حذر کنید زیرا سوء خلق به ناچار در دوزخ است» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ۸۷).

اخلاق نیکو یکی از لوازم زیست اجتماعی است که رشد آن، قانون‌مداری اجتماعی را به دنبال دارد. زیرا انسان‌های اخلاق‌مدار همواره خود را در برابر رعایت حقوق دیگران مسئول دانسته و جامعه را به یک نهاد وظیفه‌محور، ارتقا می‌دهند. ممکن است گفته شود با وضع قوانین سختگیرانه و نظارت‌های مداوم، حاکمیت قانون امکان‌پذیر است اما باید توجه داشت که اخلاق در سنت معصومین به عنوان پشتوانه و پیشران قانون شمرده می‌شود. روشن است عمل به قانون، از وقوع بسیاری از مشکلات و ناهنجاری‌ها در جامعه پیشگیری می‌کند و فضایی امن و آرام را برای افراد جامعه ایجاد می‌کند؛ به همین دلیل حضرت رضا (ع) فرمودند: «لَا عِشَ أَهْنَا مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ۳۶۰).

امام برای تشویق مسلمانان به کسب خلق نیک، از قول پیامبر (ص) می‌فرماید: «... جبرئیل از سوی پروردگار دو جهان بر من نازل شد و گفت: ای محمد! بر تو باد به

رعایت حسن خلق که تمام خیر دنیا و آخرت در آن است و آگاه باشید که شبیه ترین شما به من خوش اخلاق ترین شماست» (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ۲/۳۷۷).

همچنین ایشان در ذکر اوصاف مؤمن به نقل از پیامبر فرمودند: «الْمُؤْمِنُ هَيِّنٌ لَيِّنٌ سَمَّحٌ لَهُ خُلُقٌ حَسَنٌ» (طوسی، ۱۴۱۴، ۱۷۲).

بنابراین اخلاق مداری، از معانی و مراتب زندگی دین دارانه است و تفاوت دیندار اخلاق مدار با متدینی که حداقل‌های اخلاق را رعایت می‌کند، در مرتبه و معنی دین‌داری می‌باشد.

۲.۲. اهداف تربیت اخلاقی

نهادینه کردن فضایل اخلاقی و پیشگیری از بروز رذایل یکی از اهداف تربیت اخلاقی در سنت گفتاری و رفتاری معصومین است، همان گونه که رسول اکرم ﷺ در سفارش به امام علی علیه السلام فرموده‌اند: «به ویژگی‌های نیکوی اخلاقی پایبند باش و آن‌ها را به کار بند و از صفات زشت اخلاقی دوری کن» (کلینی، ۱۴۰۷، ۸/۷۹).

مهمتر آن که اسلام، اتصاف به این خلیقات را کافی ندانسته و رفتارهای انسان را زمانی اخلاقی می‌خواند که برای خداوند و با انگیزه قرب انجام شود: «رسول خدا روزی به برخی از اصحابش فرمودند: ای بنده خدا! مهربانی کن برای خدا و خشمگین باش برای خدا. دوستی کن در راه خدا و دشمنی کن در راه خدا؛ زیرا جز این راه به ولایت و دوستی خدا نخواهی رسید و آدمی مزه ایمان را نمی‌چشد اگر چه نماز و روزه‌اش زیاد باشد، مگر اینکه حب و بغض او برای خدا باشد. به راستی که بیشتر برادری مردم در این روزگار بر مدار دنیا می‌چرخد، بر سر آن باهم دوستی کنند و دشمنی ورزند و این نزد خدا برای آن‌ها هیچ فایده‌ای ندارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ۱۱).

سبک امام در تربیت، مدل شبکه‌ای بود؛ یعنی ایشان فرآیند تربیت را بستری به هم پیوسته و منسجم می‌دانست که هر کدام از ابعاد آن مانند حلقه‌های یک رنجیر به هم متصل بوده و فقط در ارتباط با یکدیگر معنا می‌یابد و کارآیی دارد. در چنین تفکری مهمترین شاخصه یعنی تعامل بین افراد و اجزا لحاظ می‌شود. به عنوان مثال می‌توان فراز و فرودهای چندباره قرآن در انتقال مفاهیم را بخشی از تفکر نظام‌مند و شبکه‌ای هدایت‌بخش قرآن به شمار آورد.

۳. سنن تربیت اخلاقی

امام رضا علیه السلام، روش‌های موثری را در پرورش اخلاق مخاطبان به کار می‌بردند. فراهم نمودن شرایط مساعد برای اقدام به اعمال نیک و کمک به افراد در ترک بدی‌ها یکی از پیشران‌های تربیتی ایشان بود. امام در راستای اصلاح و تهذیب نفس افراد، گاهی از اقدامات ایجابی مثبت و زمانی از واکنش‌های سلبی بهره می‌جستند که ابتدا اقدامات ایجابی، تبیین می‌گردد.

۳.۱. بسترسازی

یکی از روش‌های قابل استناد در سنت رفتاری و گفتاری حضرت رضا علیه السلام از بین بردن زمینه بروز انحراف‌های اخلاقی است؛ زیرا اگر فضای بروز رذایل فراهم گردد، پابندی به ارزش‌های اخلاقی سخت‌تر می‌شود. به عبارت دیگر انسان‌ها در جامعه به طور ناخودآگاه تحت تأثیر محیط، واکنش‌های متناسب با آن نشان می‌دهند. به همین علت امام به دختران بالغه توصیه می‌کنند که زودتر ازدواج کنند زیرا تأخیر در ازدواج، زمینه آسیب‌های اخلاقی را فراهم می‌کند. ایشان در این خصوص فرمودند: «دختر باکره‌ای که به سن ازدواج رسیده، همچون میوه بر درخت است که وقتی رسید چاره‌ای جز چیدن ندارد و الا خورشید آن را فاسد و بدبو خواهد نمود. پس دختران

وقتی به سن ازدواج رسیدند باید ازدواج کنند و الا از فتنه‌ها در امان نخواهند بود» (حر عاملی، بی تا، ۲۸۸).

به عبارت دیگر امام، مجرد در سن جوانی را زمینه‌ای برای تن دادن به تمایلات نفسانی می‌داند؛ زیرا این دوره مقارن با اوج شهوات انسان است. به همین دلیل در متون روایی شیعه نیز تأکیدهای بی‌شماری به ازدواج بهنگام جوانان شده است. چنان که تشکیل خانواده به مثابه ادای نصف دین تلقی گردیده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۵/۱۴). در ادامه به تبیین ابزارهای اثربخشی که امام در زمینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی استفاده کرده‌اند، پرداخته می‌شود.

۳. ۱. ۱. همدلی و محبت

مهرورزی و مهربانی در روابط فردی و اجتماعی یکی از سنت‌های اخلاقی امام بوده است. روایات متعددی بر اهمیت محبت و دوستی در اسلام دلالت دارد. ملاصدرا در شرح حدیث امام کاظم علیه السلام می‌نویسد: «کسی که چیزی را دوست دارد تمام آنچه از او صادر شده را نیز دوست دارد، هرچند این دوست داشتن تبعی باشد» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ۲۳۱/۴).

بنابراین اگر مربی رفتار محبت‌آمیز با متربیان خود داشته باشد، آنان به وی نزدیک شده و به او علاقه پیدا می‌کنند. این علقه و قرب سبب می‌شود متربی خود را به مربی شبیه کند و با رضایت به توصیه‌هایش عمل کند. پژوهش‌های علمی نیز ثابت می‌کند تغییر نگرش و رفتار در متربی ارتباط معناداری با نوع احساس او نسبت به مربی دارد (داودی، ۱۳۷۸، ۱۲۱).

یاسر خادم می‌گوید: «حضرت، پس از فراغت از کار، تمام خدمتکاران و کارگزاران خود را فرامی‌خواند و با آن‌ها ملاطفت و صحبت می‌فرمود و هرگاه سر

سفره قرار می گرفت، تمام اهل خانه حتی مهتر اسب و دلاک را هم دعوت می کرد تا با وی غذا بخورند» (بحرانی، بی تا، ۴/۳۶۳).

امام برای جذب قلوب اطرافیان از طرفی به خادمان خود می فرمود: «اگر من بالای سر شما ایستادم و شما در حال غذا خوردن بودید، بلند نشوید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۹/۱۰۰) و از سوی دیگر وقتی منزل را خلوت می دید تمام غلامان و اطرافیانش را از کوچک و بزرگ جمع می کرد و برای آنان حدیث می خواند و با آنان انس می گرفت» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۹/۱۶۴).

در واقع امام با پیشران مهرورزی و تکریم خدام، زمینه تأثیرگذاری بر دل‌های آنان را فراهم می نمود و سپس ارزش‌های اخلاقی را به آنان تعلیم می داد.

تحقیقات علمی نیز نشان می دهد ارتباط صمیمی دانشجویان با اساتید موجب گرایش آنان به حفظ ارزش‌های اخلاقی می شود (باقری، ۱۳۹۱، ۱۵۴).

یکی دیگر از پیشران‌های امام در انتقال مفاهیم اخلاقی، روایتگری از شخصیت‌های محبوب مردم بود. بدین معنا که ایشان با برجسته‌سازی شخصیت‌های مورد پذیرش مردمی، انگیزه آنان را در رسیدن به این الگوها تقویت می نمود.

در روایت آمده: «مؤمن نیست مگر این که سه صفت داشته باشد؛ سنتی از خدایش، سنتی از پیامبرش و سنتی از امامش؛ اما سنت پروردگارش پوشیده داشتن سرش است و سنت از پیامبرش صبر و مدارا با مردم و سنت از امامش تحمل سختی‌ها و ناراحتی‌ها» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۸۲/۱).

در این شیوه، امام از طرفی از پیشران منزلت و جایگاه خدا و پیامبر ﷺ و امام ﷺ در قلوب مؤمنین بهره جسته و از سوی دیگر با تأکید بر ویژگی‌های خلقی آنان، زمینه گسترش فضایل اخلاقی مانند صبر و تاب‌آوری را در افراد فراهم نموده است.

۳. ۱. ۲. کاربرد نمادها

در امر تربیت، کاربرد آرایه های زبانی می تواند نسبت به سخنان صریح و مستقیم تأثیرگذاری بیشتری داشته باشد. مربی باید خلاقانه از این لطایف کلامی برای انتقال مفاهیم خود بهره برد.

امام رضا علیه السلام نیز در سبک تربیتی خود از این پیشران استفاده نموده اند. نقل شده: ایشان در مورد گناه غیبت، فرمودند: «خداوند متعال از گوشت و انسان چاق بدش می آید. یکی از اطرافیان پرسید: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله ما گوشت را دوست داریم و خانه هایمان خالی از گوشت نیست پس چه کنیم؟ حضرت در پاسخ فرمودند: آن گونه که گمان می کنید، نیست. منظور از گوشت، خانه ای است که گوشت مردم با غیبت کردن، خورده می شود و منظور از چاق کسی است که متکبر بوده و با نخوت راه می رود» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۳۸۱/۱۵).

استفاده از پیشرانِ تمثیل خوردن گوشت به عنوان یک غذای لذیذ که در سفره مسلمانان محبوبیت دارد به خوردن گوشت مرده غیبت شونده، به متریب این معنا را منتقل می کند که هر چند، غیبت کردن به مذاق نفس خوش می آید ولی خدا از آن منزجر است. با توجه به این که گوشت جزو خوراکی های رایج و پرطرفدار مسلمانان بوده است، امام به سبک قرآن، غیبت کردن را به آن تشبیه کردند تا مؤمنان در مواجهه با یک تذکر دائمی و طبیعی در خانه خود قرار گیرند و نسبت به آن حس تنفر پیدا کنند.

۳. ۲. اقدامات همگرایانه

پذیرش رفتار و منش مربی از سوی متریب، یکی از روش های تربیتی مؤثر و ایجابی است که معمولاً با نصیحت و به صورت زبانی صورت نمی گیرد. نقل شده است که افرادی از اهل خراسان نزد امام آمدند و گفتند: برخی از اهل بیت شما

کارهای زشت انجام می‌دهند، خوب است آن‌ها را از کارهای زشت نهی کنید. حضرت فرمودند: این کار را نمی‌کنم. پرسیدند: چرا؟ ایشان فرمودند: زیرا از پدرم شنیدم که نصیحت باعث ناراحتی می‌شود».

تأکید امام کاظم علیه السلام بر این که مردم را با عمل دعوت کنید نه با زبان (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۹۸/۵) نیز تأییدی بر سبک تربیتی امام رضا علیه السلام می‌باشد.

امام برای تعامل با مردم از طریق عمل و رفتار، اقدام کرده و با ایجاد نقاط مشترک با آن‌ها، حس تمایل به اخلاق حسنه را در آنان برمی‌انگیزند.

ایشان با هدف حذف شکاف‌های اجتماعی، نسبت به دیگران برای خود، برتری قائل نبوده و هیچگاه در صدر مجلس نمی‌نشستند (حاکم نیشابوری، ۱۳۳۹، ۳۴). کاهش فاصله‌های طبقاتی، نمونه‌ای از تدابیر پیش‌برنده امام در رشد اخلاقی مردم است.

همچنین امام با توجه به پیشران ارتباط اثربخش در تربیت، نه تنها بر تعامل با شیعیان و دوستان خود در مرو اصرار داشته که با اهالی مناطق دیگر نیز از طریق نامه‌نگاری مرتبط بود. حدود ۱۸۸ رساله و نامه در موضوعات مختلف کلامی، فقهی، پزشکی در پاسخ به سؤالات دانشمندان و عموم مردم از ایشان گزارش شده که نشان می‌دهد امام در ایجاد پیوندهای اجتماعی علاوه بر دیدارهای حضوری از نامه‌نگاری نیز بهره برده است (احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۵/۳۰۵).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. ۲. ۳. پذیرش و احترام

روانشناسان معتقدند یکی از شرایط انتقال یک ارزش یا هنجار به دیگران، ایجاد روحیه پذیرش در طرف مقابل است زیرا پذیرش، زمینه تعهد را در فرد ایجاد می‌کند. به بیان دیگر پذیرش روشی برای افزایش عمل ارزش محور می‌باشد (فارل، ۱۳۹۶، ۳۸۸-۳۸۹)

(۳۸۹)

نقل شده امام در حال پاسخگویی به سؤالات مردم بودند که مردی خراسانی وارد شد و گفت: من از دوستداران شما هستم ولی اموالم را از دست دادم، اگر به من کمک کنید که به منزلم برگردم اموال شما را صدقه خواهم داد. امام پس از رفتن مردم، دست خود را از بالای در پایین آوردند و فرمودند: این دویست دینار را بگیر و کارت را راه بینداز. لازم نیست از طرف من هم صدقه بدهی. برو که من تو را نیستم و تو من را نبینی. از حضرت سؤال شد چرا از پشت در به او کمک کردید؟ فرمودند: ترسیدم دلت و خواری درخواست را در چهره‌اش بینم (قمی، ۱۴۱۴، ۶۹۸/۲). حفظ کرامت و شخصیت فرد نیازمند، گذشت از برگشت مال حتی به نیت صدقه و پاسخگویی به نیازهای مردم، برخی از آموزه‌های سنت اخلاقی امام است.

بی‌گمان این گونه رفتارها سبب مقبولیت امام در نظر این مرد خراسانی شده و این پذیرش به عنوان یک پیشران، هم وی را نسبت به کسب فضایل اخلاقی ترغیب می‌کند و هم زمینه رفتاری مشابه را در او ایجاد می‌کند.

۲.۲.۳. بازپذیری

مکاتب حقوقی مدرن بر این باورند که مجازات مجرم، باید بر اساس اقدامات تأمینی و ترمیمی صورت گرفته و متخلف در قالب اصولی چون حفظ شرافت انسانی و شیوه‌هایی مانند فردی‌سازی کیفر در فرآیند بازسازی اجتماعی قرار گیرد (آنسل، ۱۳۹۱، ۲۵-۲۴).

به عبارت دیگر بسترسازی برای خطاکاران در جبران اشتباهات و بازگشت به جامعه، یکی از راه‌های پیشگیری از انحرافات اجتماعی می‌باشد. امام رضا علیه السلام نیز با پیشران اصل توبه‌پذیری در قرآن، مرتکبین به ردائیل اخلاقی را به بخشش و عفو الهی امیدوار می‌ساخت. بدین ترتیب هم از ادامه مسیر اشتباه جلوگیری می‌شد و هم فرد گناهکار به آغوش جامعه اسلامی برمی‌گشت.

ایشان در این باره می‌فرماید: «مؤمن همچون فرشتهٔ مقرب است که حتی قرب او نزد خدا از فرشتهٔ مقرب بیشتر است و نزد خدای متعال موجودی محبوب‌تر از زن و مرد توبه‌کار نیست» (شعیری، بی‌تا، ۸۵).

امام همچنین مجرمین را با این بشارت که «شفاعتم برای کسانی از امتم است که مرتکب گناهان کبیره شده‌اند» به بخشش الهی امیدوار می‌کرد (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ۳۳/۲).

روشن است بیان این سنخ سخنان در بین مردم سبب می‌شود گناهکاران از اصلاح خود ناامید نشده و در صدد جبران گذشته برآیند.

۳.۳. اقدامات واگرایانه

تشدید احساسات و عواطف منفی در پیشگیری از ارتکاب گناه یکی از پیشران‌های تربیتی مؤثر است. ترس از اثر وضعی گناه در دنیا و آخرت، توجه به حساب و کتاب اعمال در قیامت و الهام از پدیده‌های طبیعی، در امر تربیت کارساز است.

۳.۳.۱. آسیب‌شناسی عمل

توجه به آثار مادی و معنوی خلقی و رفتاری از پیشران‌های مؤثر تربیت اخلاقی است؛ زیرا فطرت انسانی، منفعت‌طلب و ضرر‌گریز است و هر زمان پای سود و زیان در میان باشد انسان فطرتاً، سود و فایده را انتخاب می‌کند. در قرآن نیز این مسئله به صراحت آمده است: «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِنَفْسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا...» (اسراء: ۷).

امام در رابطه با این آیه توضیح می‌دهد که اگر کار نیکو کنید به خود نیکی کرده‌اید و اگر بد کردید به خود بد کرده‌اید. البته نفس تو پروردگاری دارد که او را می‌بخشاید (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ۳/۱۴۰).

امام علیه السلام همچنین در تشویق مسلمانان به برقراری ارتباط‌های خویشاوندی از همین ابزار تشویق استفاده کرده و فرمودند: «هر کس کاری را انجام دهد من چهار نتیجه برای او تضمین می‌کنم؛ آن یک کار دیدار خویشاوندان است که اگر چنین کند، خانواده‌اش او را دوست خواهند داشت، روزی‌اش توسعه داده می‌شود، عمرش طولانی می‌شود و خداوند او را وارد بهشت موعود خواهد کرد» (الکلینی، ۱۴۰۷، ۱۵۱/۲).

امام در این حدیث هم به فواید دنیایی و هم به آثار اخروی این عمل اشاره نموده تا فرد با شناخت بیشتری، گفتار یا رفتار خود را انتخاب نماید (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ۳۸۸/۲).

در روایتی دیگر آمده است: «امت من تا زمانی که یکدیگر را دوست بدارند، به یکدیگر هدیه دهند، امانت را باز پس دهند، از حرام دوری کنند، مهمان را بزرگ شمارند، نماز را برپا دارند و زکات بپردازند همواره در خیر و خوشی خواهند بود. در غیر این صورت گرفتار قحطی و خشکسالی می‌شوند» (نوری، ۱۴۰۸، ۲۵۸/۱۶).

بدین گونه برشمردن برکات حسن خلق و مصائب گناهان به عنوان یکی از پیشران‌های تربیتی در سنت امام قابل تأمل است.

۲.۳.۳. معادباوری

حقیقت مرگ یکی از اسرارآمیزترین مسائل انسان است که هراس از آن جنبه بازدارندگی از گناه دارد.

در قرآن کریم نیز از این ظرفیت برای تربیت اخلاقی مردم استفاده شده است. در سوره بقره آیه ۲۴۳ آمده است: «آیا ندیدی جمعیتی را که از ترس مرگ از خانه‌های خود فرار کردند؟».

امام نیز در رابطه با مرگ‌پذیری در یکی از سخنان خود فرمودند: «از امیرمؤمنان در مورد آمادگی برای مرگ سؤال شد؟ ایشان فرمودند: انجام واجبات و ترک محرمات و فراگرفتن خوبی‌ها. در این صورت تفاوت ندارد که مرگ به سراغ او رود یا او به سراغ مرگ. چنان که برای پسر ابوطالب فرقی ندارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ۱۱۰). یکی از آثار دنیوی معادباوری تهذیب نفس است. چنان که ملاصدرا می‌نویسد: «هر نفس که امروز خود را بدین تمتعات حیوانی و لذات جسمانی و طبیات دنیا که خبیثات آخرتند، عادت فرمود و متخلّق به صفات حیوانی شد، در روز قیامت و بروز نشئه آخرت با حیوانات محشور می‌گردد و آنکه عقل خود را مطیع نفس اماره ساخت، لاجرم به عذاب‌های گوناگون جهنم معذب و از نعیم، محروم و مأیوس خواهد گشت» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۰، ۴۹).

به مفهوم کامل‌تر، اعتقاد به حیات اخروی رابطه معناداری با آمادگی ورود به آن را دارد و یکی از لوازم این آمادگی مزین بودن به قلب سلیم است.

۴. جمع‌بندی

نفوذ اجتماعی امام در مدینه و مرجعیت علمی ایشان در کنار جایگاه مردمی در مرو، ایشان را به شخصیتی تأثیرگذار مبدل کرده بود. از این رو مطالعه سیره رضوی می‌تواند در ارائه الگوی کاربردی برای متولیان امر تربیت مؤثر باشد.

با توجه به این که گرایش به فضایل و کراهت از رذایل، به استناد آیه «... اللَّهُ حَبِّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرِهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ» (حجرات: ۷) یک امر فطری است، اگر متولیان تربیت جامعه در شیوه‌های خود به سنت‌های اسلامی تکیه کنند و از تکنیک‌های معصومین (ع) در هدایت و

اصلاح مردم بهره گیرند، می‌توانند ضمن پیشگیری از بروز انحرافات اخلاقی، در رشد و تقویت اخلاق، اثربخش باشند.

امام رضا علیه السلام حسن خلق را عنوان و شناسنامه اعمال مؤمن می‌دانست و به همین دلیل در شبکه تربیتی خود به پرورش اخلاقی اهتمام ورزید. از آنجا که به ثمر نشستن تمام اعمال انسان در گرو توحیدباوری و انگیزه الهی است، ایشان در کنار درونی‌سازی صفات نیک به انگیزه و نیت اشخاص توجه خاص مبذول داشتند.

هدف امام از رشد اخلاقی افراد، نهادینه‌سازی صفات مثبت اخلاقی و دوری از صفات منفی بوده که با به کارگیری شیوه‌هایی مثل اقدامات زمینه‌ای، ایجابی و منفی این اهداف را دنبال می‌کردند. ایشان برای پیشبرد اهداف خود از ابزارهای تأثیرگذاری مانند آگاهی‌بخشی نسبت به آثار عمل، ارتباط مؤثر با مربی و مرگ‌پذیری استفاده می‌کردند.

افرادی که از وجود پرمهر امام بهره‌مند می‌شدند به تدریج جذب شخصیت اخلاقی امام شده و ایشان را به عنوان الگوی رفتاری خود می‌پذیرفتند. از این رو روایاتی که امام در آن اسوه‌های اخلاقی را معرفی می‌کرد، بازگوکننده شرایط و مسیر رشد اخلاقی برای رهروان بود و روند تعالی اخلاقی را تسهیل می‌نمود. مانند روایت «مؤمن نیست مگر سه صفت داشته باشد، سنتی از خدایش، سنتی از پیامبرش و سنتی از امامش...».

یکی دیگر از پیشبرنده‌های پرورش اخلاقی، ایجاد نفرت در مربی نسبت به خلقیات زشت است. روایاتی مثل «خداوند متعال از گوشت و انسان چاق بدش می‌آید...» که در واقع با تحریک احساسات منفی نسبت به غیبت، نقش بازدارنده‌ای قوی را بازی می‌کند.

درک متقابل و قرار گرفتن در موقعیت متربی، شکاف طبقاتی را با او از بین می‌برد و سبب تقویت انگیزه و امید در وی و در نتیجه پیشرفت اخلاقی می‌گردد. مثل روایت «ترسیدم ذلت و خواری درخواست را در چهره‌اش بینم...».

بازپذیری اجتماعی، به گناهکاران فرصت جبران و اصلاح می‌دهد. امام علیه السلام در مواجهه با بی‌اخلاق‌ها، آن‌ها را به سمت پشیمانی از رفتار و گفتار ناصواب هدایت می‌کرد و می‌فرمود: «نزد خدای متعال موجودی محبوب‌تر از زن و مرد توبه‌کار نیست».

منابع و کتابنامه

* قرآن کریم

۱. آنسل، مارک، **دفاع اجتماعی**، ترجمه محمد آشوری و علی حسین نجفی ابرندآبادی، چ چهارم، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۱ش.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، **الأمالی**، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، **الخصال**، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، **عیون اخبار الرضا**، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸ش.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول عن آل الرسول**، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۷. احمدی میانجی، علی، **مکاتیب الائمة**، تصحیح مجتبی فرجی، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۶ق.
۸. اعرافی، علیرضا و دیگران، **فقه تربیتی**، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ش.
۹. امینی، ابراهیم، **تعلیم و تربیت در اسلام**، انجمن اولیا و مربیان، تهران، ۱۳۷۲ش.
۱۰. باقری حیدری، فاطمه، «عوامل مؤثر بر تعاملات و ارتباطات دانشجویان با استادان»، **جامعه شناسی ایران**، دوره پانزدهم، ش ۴، زمستان ۱۳۹۱ش، صص ۱۷۱-۱۵۳.
۱۱. بحرانی اصفهانی، ابن میثم، **قواعد المرام فی علم الکلام**، قم، مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ق.
۱۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غرر الحکم و درر الکلم**، قم، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۴۱۰ق.
۱۳. جمعی از نویسندگان، **مجموعه مقالات همایش تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر**، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸ش.
۱۴. حاکم نیشابوری، محمد، **تاریخ نیشابور**، تهران، ابن سینا، بی تا.

۱۵. حر عاملی، **جواهرالسنیه فی الاحادیث القدسیه**، ترجمه زین العابدین کاظمی، تهران، دهقان، بی تا.
۱۶. حر عاملی، **وسائل الشیعه**، ج ۱۲، قم، مؤسسه آل البیت لایه التراث، ۱۳۶۷ش.
۱۷. حر عاملی، **تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**، ج ۱۲ و ۱۴ و ۱۵، قم، مؤسسه آل النبی علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۸. حکیم آراء، محمدعلی، **اعتقادات متقاعدگرا نه و تبلیغ**، تهران، سمت، ۱۳۸۴ش.
۱۹. داودی، محمد، **تربیت اخلاقی**، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۸ش.
۲۰. دهخدا علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، ج ۱۴، دانشگاه تهران، ۱۳۳۸ش.
۲۱. دلمی، احمد و دیگران، **اخلاق اسلامی**، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱ش.
۲۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات فی غریب القرآن**، دمشق - بیروت، دارالعلم - دارالشامیه، ۱۴۱۲ق.
۲۳. رفیعی، بهروز، **آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن**، ج ۳، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱ش.
۲۴. شعیری، محمد بن محمد، **جامع الأخبار**، نجف، مطبعة حیدریه، بی تا.
۲۵. صانعی محمد مهدی، **پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی**، مشهد، سناباد، ۱۳۸۰ش.
۲۶. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **شرح اصول الکافی**، تصحیح محمد خواجهی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۸۳ش.
۲۷. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **إعلام الوری بأعلام الهدی**، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۰ق.
۲۸. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرين و مجمع النیرین**، تهران، کتاب فروشی مرتضوی، ۱۴۱۶ق.
۲۹. طوسی، محمد بن حسن، **الأمالی**، قم، دار الثقافه، ۱۴۱۴ق.
۳۰. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، **تفسیر نور الثقلین**، ج ۳، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.

۳۱. علی بن موسی، امام هشتم، **صحیفة الامام الرضا**، تصحیح محمد مهدی نجف، مشهد، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، ۱۴۰۶ق.

۳۲. عزیزاده، مهدی و دیگران، **اخلاق اسلامی مبانی و مفاهیم**، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۴ش.

۳۳. عمید، حسن، **فرهنگ عمید**، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۱ش.

۳۴. فارل، مایکل، **درخود ماندگی و مشکلات ارتباطی**، ترجمه احمد به پڑوه، تهران، آوای نور، ۱۳۹۶ش.

۳۵. فتال نیشابوری، **روضه الواعظین و بصیره المتعظمین**، قم، الشریف الرضی، ۱۳۷۵ش.

۳۶. فتحعلی، محمود، **فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی**، تهران، مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۹۰ش.

۳۷. فیروزمهر، محمد مهدی، **تربیت اخلاقی با نگاه اخلاقی**، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳ش.

۳۸. قائمی، علی، «تربیت برای زندگی»، **پیوند**، ش ۳۴۳-۳۴۲، ۱۳۸۷ش، صص ۱۰-۱۲.

۳۹. قمی، عباس، **سفینه البحار**، قم، اسوه، ۱۴۱۴ق.

۴۰. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ج ۲، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۴۱. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار**، ج ۹ و ۹، بیروت، دار احیاء التراث الاسلامی، ۱۴۰۳ش.

۴۲. مشکور، محمدجواد، **فرهنگ فرق اسلامی**، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ش.

۴۳. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، ج ۱، تهران، بوستان توحید، ۱۳۸۳ش.

۴۴. نوری، حسین، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، ج ۱۶، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ق.

